

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

Tobias Andersson. *Early Sunnī Historiography: A Study of the Tārīkh of Khalīfa b. Khayyāf*. Leiden, Boston: Brill, 2018, 324 sayfa.

Muhammed Enes TOPGÜL*

Tarih sahasında muhaddisler tarafından kaleme alınan metinlerin erken dönem İslâm tarih yazıcılığına katkıları şu ana kadar etraflı bir incelemeye konu olmadı. Hâlbuki İbn İshak (ö. 151/768), Vâkıdî (ö. 207/823), Belâzürî (ö. 279/892-3), Taberî (ö. 310/923), Mes'ûdî (ö. 345/956) gibi tarihçilerin yanı sıra İbn Sa'd (ö. 230/845), Halife b. Hayyât (ö. 240/854), Fesevî (ö. 277/890) ve İbn Ebî Hayseme (ö. 279/892-3) gibi hadisçi yönleri de olan müelliflerin günümüze ulaşan metinleri de İslâm toplumunun şekillendiği döneme dair pek çok bilgi barındırmakta ve tarihî olaylara yönelik nispeten farklı bakış açıları içermektedir. İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ı bazı araştırmalara konu olmuşsa da diğer isimlerin kitapları üzerine etraflı etütler yapılmamıştır. Tobias Andersson'un *Early Sunnī Historiography* adlı çalışması, bu kitapların mevcut tarih anlatısından farklılaşan, onları revize eden, onlara ilavelerde bulunan yönlerinin olup olmadığı meselesini Halife b. Hayyât'ın *Târīh*'i özelinde incelemektedir.

Sekiz bölümden oluşan eserin Birinci Bölüm'ü *Târīh*'in rivayeti (s. 15-44), İkinci Bölüm'ü Halife'nin hayatı ve eserleri (s. 45-66), Üçüncü Bölüm'ü Halife'nin sosyal ve entelektüel çevresi (s. 67-104), Dördüncü Bölüm'ü Halife'nin kaynakları (s. 105-138), Beşinci Bölüm'ü Halife'nin metodu (s. 139-165), Altıncı Bölüm'ü *Târīh*'in yapısı ve iç düzeni (s. 166-194), Yedinci ve Sekizinci Bölümleri ise eserdeki temel konulara dairdir (s. 196-282). Mevcut kurgusuyla kitabın, Halife b. Hayyât ve *Târīh* hakkında akla gelmesi muhtemel araştırma alanlarını incelediği söylenebilir. Bu yazıda mezkûr meselelerin altından büyük oranda kalkan kitabın mevcut kurgusu takip edilerek kısmen tanıtım kısmen tashih ve katkılar yapılması hedeflenmektedir.

Eserin Birinci Bölümü Bakî b. Mahled (ö. 276/889) ve Musa b. Zekeriyya et-Tüsterî (ö. 300/912'den önce) tarafından sonraki nesillere aktarılan *Târīh*'in rivayet serüvenine yoğunlaşır. Elimizde sadece Bakî'nin edisyonu bulunduğu için yazar, çağdaş çalışmaların da yardımıyla Tüsterî edisyonundaki farklılıkları eser boyunca klasik tarih kitapları üzerinden izler. Bu bölümün ilgilendiği en temel konu iki edisyon arasındaki farklılıkların yazar ya da kitap râvilerinin özel ilgileriyle irtibatını çözümlenektir. Halife'nin ders notlarının iki talebesi

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı, enes.topgul@marmara.edu.tr
Orcid No: 0000-0003-3077-2610

tarafından biraz farklı iki versiyonda düzenlendiğini düşünen yazar eserinin farklı yerlerinde iki kitap râvisinin metnlerinin farklılaştığı yerleri tartışırken birkaç ihtimal üzerinde durur (s. 42, 44): (1-) Halife b. Hayyât eseri farklı zamanlarda bazı küçük farklılıklarla nakletmiştir, dolayısıyla bir edisyonda bulunan rivayet, diğerinde olmayabilir (krş. s. 32, 216), (2-) Bakî ideolojik gerekçelerle metindeki bazı rivayetleri çıkarmıştır. Yazar kronolojik olarak incelediği Bakî edisyonunda bulunmayan bazı rivayetlerin ardından ideolojik müdahale ihtimalini belirtir (s. 37, krş. s. 238). Bazen de Tüsterî'nin naklettiği rivayetlerin Bakî edisyonunda bulunmayışını kaydedip geçer (s. 262 [dp. 167], 264-5). Ancak yazara göre *Târih*'in Bakî edisyonunun kurgusu ve muhtevası Halîf'e aittir (s. 25-8).

İkinci Bölümde yazar Halîf'e'yi sosyal ve entelektüel olarak hicri 2. asrın sonu 3. asrın başındaki Basra hadis halkaları içerisinde yerleştirmeyi hedeflese de (s. 45) eserde Halîf'e'nin irtibatlı olduğu hadis halkalarını ve hangi tercihleriyle bu halkalara katıldığını belirtmez. Halîf'e'nin 90 hocası ile 36 talebesinin zikredilmesi de (s. 48-51) bu boşluğu giderememiştir. Yazara göre erken tarihli metinler genelde Halîf'e'nin hadis rivayetindeki konumuna yoğunlaşırken, geç kaynaklar onun tarih, tabakât ve cerh-ta'dîl bilgisini de tartışır (s. 55). Halîf'e'nin metnlerinin geç dönemde hadis rivayetinden ziyade tarih ve biyografi kaynağı olarak görülmesi de bununla ilgilidir (s. 64). *Târih*'in Bakî versiyonunun Endülüs ve Kuzey Afrika, Tüsterî versiyonunun ise Dimaşk ve Mısır bölgelerinde yaygın olduğu tespiti (s. 59) de önemlidir.

Yazar Halîf'e'nin hadisçilerce algılanma biçimini kavramak için iyi bir nokta olan Ali b. el-Medîni ile Yahya b. Maîn'in onu hadisçi görmeyen ifadelerini kaydeder (s. 56), ancak bu noktanın üzerinde durmaz. Ayrıca Ukaylî'nin Halîf'e'yi *Duafâ*'sına alması (s. 56), Halîf'e'nin mutlak olarak zayıf sayılacağı anlamına gelmez. Çünkü Ukaylî, hakkında eleştiri bulunan herhangi birini eserinde zikretmemektedir. Bu bölümde Halîf'e bir muhaddis olarak Basra hadis halkalarıyla yeterince irtibatlandırılmamıştır. Zira tek başına Halîf'e'nin belli konularda önde gelen Basralı muhaddislerin rivayetlerini tercih etmesi ya da yazarın kitap boyunca vurguladığı gibi erken Sünnî tarih anlayışını benimseyen Basralıları takip edişi onun hadisçiler nezdindeki konumunu ya da onlar tarafından algılanma biçimini netleştirmemektedir. Bu problemten dolayı kitabın sonunda yer verilen Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahih*'te yer verdiği Halîf'e b. Hayyât rivayetleri de (s. 289 vd.) havada kalmıştır. Hâlbuki yazar sadece Buhârî'nin ondan rivayet şekline biraz yoğunlaşsa *Sahih*'te Halîf'e'den gelen 21 rivayetin tamamının destek rivayet ya da ikili isnâdlarla nakledildiğini ve 16'sının "kâle" lafzını taşıdığını görebilecekti. Yani Buhârî onun tek kaldığı herhangi bir rivayeti nakletmemiştir ve onun bu ihtiyatının sebebi ise bizzat Halîf'e'nin kendisidir. Dolayısıyla yazarın düşüncesinin (s. 57) aksine erken münekkithlerin Halîf'e eleştirisiyle Buhârî'nin onun rivayetlerini mütâbi olarak alması arasında bir karşılık yoktur.

Üçüncü Bölümde erken Abbâsîler döneminde Basra'daki temel sosyal ve politik olayların özetlenerek Halîf'e'nin bağlamının tespiti, Basra'da dinî-siyasi ve ilmî faaliyetlerin Ehl-i hadis bağlamında tartışılması ve diğer eserlerle de karşılaştırmalar yapılarak Halîf'e'nin

yazdığı iki tür tarih metninin tahlili hedeflenir (s. 67-8). Yazara göre kitabındaki malzemeyi muhtemelen hicri 180-190 arasında veya biraz öncesinde derleyen Halife'nin (s. 70) kitaba son hâlini verip nakletmesi Mütevekkil döneminin başında ve mihnenin bitiminden önce-dir (s. 70). Temelde bu tarihlere yoğunlaşsa da daha genel bir erken dönem Basra tarihi su-nan yazar (s. 74 vd.), şehrin hicri 2. asrın sonunda ticari ve ilmî zirvesine eriştiğini belirtir (s. 75). Yazara göre Basralı muhaddisler Ehl-i hadîs'in metin merkezli fıkıh ve akide yakla-şımıyla irtibatlıdır (s. 80) ve onlara göre zulme verilecek en uygun cevap sabır ve dayanıklı-lıktır, çünkü fitne toplum için pek çok açıdan baskıcı liderlikten daha kötüdür (s. 83). Halî-fe'nin yaşadığı dönemde eleştirel siyasi sadakatle metin merkezli dindarlığın birleşimi çoğu erken dönem Sünnî âlimin kanaati (s. 83) olsa da Basra'da daha başka dinî-siyasi eğilimler de mevcuttu. Bu bağlamda yazar Osmânî kavramına eğilerek Hz. Osman'ın Hz. Ali'ye takdimi-nin Basra'da yaygın olduğunu söyler (s. 84). Ancak Osmânîlerin tamamının hadisçi çevreler-den olduğu da kaydedilmelidir. Yazara göre Halife b. Hayyât Mâlikî, Hanefî ve Şâfiî ekollerle değil, daha ziyade Irak Ehl-i hadîs'i ile irtibatlıdır (s. 86) ve Ehl-i hadîs ile Ehl-i rey bazı yö-neticileri ve faaliyetlerini eleştirse de genelde Abbâsî iktidarını benimsemiştir ve toplumsal birliktelikten yanadır (s. 89). Yazarın zikrettiği fakih-muhaddislerle Irak Ehl-i hadîs'inin farklılıkları belirlememesi, Ehl-i hadîs'ten söz ederken tüm muhaddislerin Ehl-i hadîs tanı-mına girmediğini söylemesi (s. 81), "sâhibu sünne" ve "sâhibu hadis" kavramlarından (s. 82) ilkinin itikadi, ikincisinin çok hadis bilme bağlamında olduğunu belirtmemesi, İmâmiyye ile Râfıza'yı eş anlamlı kullanması (s. 80) Üçüncü Bölümün ilk kısmındaki tartışmaya açık bazı tasarruflardır.

Kitabın en dikkat çekici yerlerinden biri Üçüncü Bölüm'ün erken dönem tarih telif tür-leri tarih ve tabakâtlardan bahseden ikinci kısmıdır. Yazara göre muhaddisler Hz. Peygam-ber'le sahâbîlerin hayatlarına, tarihçilerse tarihî periyoda daha çok ilgi göstermiştir. Onlar hadisçilerin ilgilendiği konuları çalıştıklarında da ilgi, amaç ve metotlarının farklılığından dolayı farklı sonuçlara varmışlardır (s. 91). Fıkıh ve akideyle uğraşan ve metinleri isnâdli an-latılarla kurgulu hadisçilerin aksine tarihçiler etraflı bir anlatı ve kronolojiyle ilgililerdi ve metinlerinde şiir, hikâye, belge gibi materyaller de vardı. Kronolojik çerçeveler ve daha başka anlatım formları kullanan tarihçiler, rivayetleri bağlamlarıyla sunmaya çalıştılar, dolayısıyla birbirlerinden önemli ölçüde farklılaşabilen anlatılar oluşturdular (s. 91). Yazara göre Halî-fe'nin metnini derlediği kronografi formunun öncülleri halife odaklı ve tarihî sırayı merkeze alan kitaplardı, bunların ilki önce ortaya çıkmış ve ikincisine kaynaklık etmişti. İbn İshak ve Ebû Ma'şer ise tarih merkezli ilk eserin müellifi Heysem b. Adî'den önce *Târîhu'l-hulefâ* yaz-mışlardı (s. 92). Bu noktada olası bir Süryani tarih yazımının etkisini tartışan yazar mezkûr metotların hicri 2. asrın sonu ile 3. asrın başlarında Müslümanlarca bilindiğini söyler (s. 92). Ardından râvi tenkidinin tabakât türünün gelişimine ivme kazandırdığını belirtir (s. 94). Burada isnâd kritiğinin râvilerin görüşmesi ile râvinin adalet ve zabt vasıflarını taşımasından meydana geldiğini söylese de (s. 94) hicri 2. asrın en azından ilk yarısında böyle bir bilinç yoktur. Bu genel bilgileri Halife'nin iki kitabı bağlamında tartışan yazara göre Halife'nin iki

kitabındaki hedefleri farklıdır. *Târih* Müslüman toplumun siyasi ve idari kronolojisini Medine'den itibaren verip önemli tarihleri, olayları, kişileri ve kurumları kaydederken, *Tabakât* hadis râvilerine yoğunlaşarak toplumdaki şahısları tabaka, neseb ve bölge esasına göre sunar. İki eser birlikte düşünüldüğünde erken dönem Sünnî âlimlerin toplum için öngördükleri siyasi ve ilmî yaklaşım izlenebilir (s. 96). Yazarın aynı dönemde yazılmış diğer metinleri zikredip (s. 97-8, 99 vd.) muhteva bakımından benzerlik ve farklılıklara dikkat çekmesi mezkûr tablonun netleşmesini temin etmiştir.

Yazara göre hadisçilerin metinlerinde hem tarihçilere hem de muhaddislere atıflar vardır (s. 100-1), ancak bu metinlerdeki muhaddislerin oranı Taberî ve Belâzürî gibi evrensel tarih yazan kimselerinkinden ve tek bir konu etrafında tarihçilik yapan Seyf b. Ömer, Ebû Mihnef, Nasr b. Müzâhim ve Medâinî'nin metinlerinden farklılaşır. Zira bunlarda kaynak olarak az sayıda muhaddisten istifade edilmiştir (s. 101). Ayrıca hadisçilerin metinleri, isnâdlı olarak gelen kısa rivayetler ve derleyicilerin kısa yorumlarını içerir. Tarihçilerin metinleriyle kıyaslandığında anlatı tarzı bakımından daha az yapaydırlar ve daha az süreklilik arz ederler (s. 101). Halife'nin *Târih*'i ise diğer muhaddis-tarihçilerin metinlerinde bulunmayan ancak daha kısaları Ya'kûbî ve Taberî'de bulunan idari liste kısımlarını içerir (s. 102). Muhaddislerin kitapları erken Sünnî perspektif kaynaklı bir tarih yazımı içerirken, diğer tarih eserleri Şii tarihçilerden de bilgi aktarır (s. 102). Anlaşıldığı kadarıyla Halife elindeki tarih ve tabakât malzemesini iki ayrı kitaba bölmüş, ancak iki metni de aynı râvilerin aktarması dikkate alınırsa bir arada nakletmiştir (s. 103).

Kitabın Dördüncü Bölümü'nde Halife b. Hayyât'ın kaynakları incelenir. Yazar bu bölümün birkaç yerinde onun dinî-politik ihtilaflar, Peygamber'in doğum ve vefatı gibi önemli tarihî bilgileri tanınmış muhaddislerden, genel kronolojik anlatıları ise tarihçi râvilerden aktardığını belirtir (s. 105-6). *Târih*'in yaklaşık yarısı 19 râviden alınan bilgilere dayanır (s. 106). Yazar, Halife'nin hocalarını nakil yoğunluklarına göre tasnif edip tanıtır (s. 107 vd.). Halife'nin doğrudan görüşmediği kaynakları da inceler. Ancak bu kaynaklara atıf miktarı verilirken onların birbirinden ya da temel kaynaklarının onlardan nakledilmiş olabileceği düşünülmemiş, verilere yansıtılmamış gibidir. Mezkûr rivayetler Basralı saygın hadisçilerin ağırlığı, tarihçilere kronoloji, muhaddislere ise belli önemli olaylarda başvurulması, Kûfeli-lerden, Şii'lerden ve maruf tarihçilerden az nakilde bulunulması ve Halife'nin resmî Emevî/Abbâsî bilgilerine ulaşmış olması ihtimalleri çerçevesinde incelenir (s. 131). *Târih*'teki isnâdların, Halife'nin hocalarının Medine gibi başka şehirlerden bilgi aldıklarını gösterdiğine dair tespit (s. 132) hem isnâdın rivayetlerin bölgesel değişimleri bağlamında okunması hem de Basra ilim halkaları açısından önemlidir. Yazara göre Halife ilmî açıdan diğer şehirlerin râvilerinden daha iyi olduğunu düşündüğü için Basralı râvileri tercih etmiştir ve Basralı rivayetler Şii eğilimli tarih anlatısının görüldüğü Kûfe'den farklı olarak muhaddislerce benimsenen genel Sünnî tarih yazımını daha iyi yansıtır. Halife'nin özellikle popüler tarihçilerin rivayetleriyle bilinen iç savaşlar gibi ihtilaflı konularda sistematik olarak hadisçilere dayanması, onun bilinçli bir tercihte bulunduğunu gösterir (s. 133). Nitekim o, muhaddislerce

makbul görülmeyen Ebû Mihnef gibi Şîi eğilimli tarihçilerden bilgi almaz, Kûfeli ve Şîi eğilimlere sahip râvilerden de rivayeti çok azdır. Nakilde bulunduğu Kûfeliler de güvenilir kimselerdir (s. 134). Halîfe'nin bazı temel râvilerinin Emevî ya da Abbâsî yönetimiyle irtibatı ve onlardan gelen bilgilerin görevli oldukları hususlarla ilgili olması (s. 136) onun bazı listelere ve idari belgelere onlar aracılığıyla ulaşmış olabileceğini düşündürse de (s. 137) bu ihtimal verilerle desteklenmez.

Halîfe'nin metodunu inceleyen Beşinci Bölümde epistemoloji, referans sistemi, râvilerin seçimi ve değerlendirilmesi konuları işleniyorsa da yazarın Halîfe'nin farklı tarihî dönemler için farklı isnâdlar kullandığına ve değişen konuya bağlı olarak kabul kriterlerinin değiştiğine dair vurgusu (s. 139-40) önemlidir. Ona göre Halîfe eserlerinde epistemolojik konumunu açıklamasa da muhtemelen rivayeti, metne dayalı delili ve temel kaynakları akli spekülasyonlara tercih eden dönemin hadisçi ve tarihçileri gibi düşünür (s. 143). Yazar burada rivayet kabul kriterleri bağlamında Halîfe'nin döneminde hadislerin sahih ve zayıf olarak ikiye ayrıldığını söyler, Tirmizî'nin hasen kullanımını dipnotta verir (s. 144, dp. 19). Hâlbuki hem Ali b. el-Medînî ve Ahmed b. Hanbel haseni teknik olarak kullanmıştır hem de İbnü's-Salâh'tan nakledilen geç dönem sıhhat kriterini (s. 144) o zaman varmış gibi göstermek doğru değildir. Yazara göre kitabında güvenilir olan ve olmayan rivayetlerin bulunduğunu bilen Halife genel tarihî anlatıyı doğru olarak sunduğunu düşündüğü için onları isnâdları ve diğer haberlerle uyumu çerçevesinde değerlendirmemiştir (s. 145). Yazar Halîfe'nin önemli olaylar, fitneler ve itikadi tartışmalar gibi konularda daha sıkı kriterler uyguladığını (s. 149-50), sadece tarihî bilgi verirken ise daha müsamahalı olduğunu belirtir (s. 150). Halîfe muhaddisler dışındaki fırkaların tarih algısıyla tartışmasa da onun isnâd merkezli derleme metodu, kaynakları ve ihtilaflı hadiselerdeki erken Sünnî düşünceyle uyum arz eden tutumu onlara cevap gibidir (s. 151).

Eserdeki isnâd kullanımı döneme bağlı olarak değişir: Asr-ı saadet ve Hulefâ-i Râşidîn dönemine dair isnâd kullanımı Emevî ve Abbâsîler dönemine kıyasla daha fazladır. Geç dönemde de ihtilaflı olaylarda isnâd kullanımı yoğundur (s. 151-2, 152). Yazar Halîfe'nin bu dönemde kitabın kalan kısmında aynı olayı farklı bir isnâdla zikrettiğinde isnâdı “ve” ile ayırdığını söyler (s. 152-3), ancak bu tahvil kullanımının iki ekol arasındaki metodik bir farklılık olduğundan bahsetmez. Yazara göre Halîfe şu sebeplerden dolayı isnâd zikretmemiştir: (1-) İsnâdsız bazı bilgiler isnâdlı bilgiye giriş mahiyetindedir. (2-) İsnâdsız bilgiler ulema nezdinde malumdur. (3-) *Tārīh*'in tarzına ve hacmine uygun düşecek başka özetler yoktur. (4-) Siyasi tarih ya da daha az ihtilaflı konularda uydurma ihtimali daha düşüktür. (5-) Bazı idari veriler resmî kayıtlardan alınmıştır (s. 157-8). Yazar konulara göre râvi seçimini göstermek için Hz. Osman'ın hilafetinin ilk 11 yıllık süresi ve son bir yılı için atılan râvileri çıkarıp ilk kısımda isnâdı kopuk rivayetler ve zayıf râviler varken ikinci kısımda daha tam isnâdlı ve güvenilir muhaddislerin haberlerinin zikredildiğini gösterir (s. 160-1). Ona göre Halîfe ihtilaflı olaylarda *haddesenâ/haddesenî* gibi sîgaları, daha sıradan olaylarda ise temriz sîgalarını kullanmıştır (s. 162). Bu yargı da Hz. Osman'ın hilafetinin ilk 11 yıllık

süresi ve son bir yılı için kullanılan sîgalar üzerinden örneklenir (s. 163). Yazara göre bu sonuçlar erken tarih kitaplarındaki isnâdlara dikkat etmek gerektiğini gösterir. Çünkü isnâd ve sîgalar tarihçilerin metodunun önemli bir parçasıdır (s. 163-4).

Târih'in kurgusu ve iç düzenini inceleyen Altıncı Bölüm'de öncelikle tarih ve tabakât türlerine dair bilgiler verilir. Yazar Fesevî, İbn Ebî Hayseme ve Ebû Zür'a'nın kitaplarında tarih ve ricâl bilgilerini birlikte verdiklerini, Halîfe'nin ise bunu ayrı kitaplarda derlediğini söyler. Bu net ayrım *Târih*'in kronolojik kapsamının diğer eserlerden daha net olmasını sağlamıştır. Yani *Târih* İslâm toplumunun siyasi-idari kronolojisi, *Tabakât* ise râvi tabakaları hakkındadır (s. 167). Kitap hicri takvime göre kronolojik olarak ve hilafet dönemlerine göre kurgulanmıştır (s. 172 vd.) ve Bakî edisyonunda 1-232 arası her bir yıla ayrılan bölümlerle tarih esaslı olarak ilerler. Her bir seneye dair bölüm üç tip malzeme içerir: (1-) İsnâdlı nakiller, (2-) Halîfe'nin özetleri ya da kendi ifadeleri, (3-) ilgili yılda doğan ya da vefat eden önemli kişilerin adları (s. 173). Diğer metinlerde olduğu gibi *Târih*'te de yıl kısımlarının hacmi yazarın dönemine yaklaştıkça azalır (s. 173). Yazara göre Nebevî, Hulefâ-i Râşidîn, Emevî ve Abbâsî dönemlerine ayrılan bölümler Halîfe'nin onlara yönelik farklı yaklaşımıyla birbirinden ayrılır. İlk ikisi genellikle uzun yıl bölmeleri, büyük oranda isnâdlı bilgiler ve güvenilir râvilerden oluşan tam isnâdlara sahiptir. Emevîlerde yıl bölmeleri daha kısa, isnâdlı bilgiler daha azken, Abbâsîler kısmında daha da azalmıştır (s. 175). Halîfe'nin listeleri diğer tarih kitaplarındaki listelerle karşılaştırmalı olarak değerlendirilir (s. 176).

Târih'in iki metodu birleştiren yapısı, sadece kronoloji ile temin edilemeyecek tutarlı bir anlatı sağlamış ve iki metotta da görülen bazı zorlukları çözmüştür. Kronolojik yöntem savaşılar, atamalar, ölümler gibi tüm olayların kesin tarihlerini belirlemeyi zorlaştırırken, hilafet merkezli metot ilgili malzemeyi iktidarlara göre dizerek bu problemi çöze de yıllarla ilgili bazı ayrıntı bilgileri kaybediyordu. İki yazım tarzı da olayların durmaması, yani tek bir yılda ya da hükümlerlik süresinde bitmemesi problemiyle karşı karşıyaydı. Bu sorunlar Halîfe'nin siyasi ve idari tarihi kronolojik yıl ve hilafet listeleri bölmelerine yerleştiren kurgusuyla kısmen çözülmüştür. İlk defa onun mu yaptığı bilinmese de bu tercih, kitabın muhtevasını tutarlı bir yapıya erdirmiştir (s. 177). Liste bölümlerinin idari malzemeyi sunmanın ötesinde iki önemli fonksiyonu vardır: (1-) Rivayet dışı bilgileri hilafetle ilgili anlatı çerçevesiyle verir, (2-) hilafet kurumunun devamlılık ve tutarlılığını gösterir (s. 187). Liste bölmelerinin standartlaştırılmış yapısı ve devamlılığı, hilafet organizasyonunun zaman içindeki düzenliliğini öne çıkarır, iç savaşılar ve hanedan değişimlerine rağmen listeler genelde aynı kalır (s. 190).

Kitabın Yedinci ve Sekizinci Bölümü'nde peygamberlik, toplum, yönetim, liderlik ve iç savaş gibi konular diğer tarih kitaplarıyla karşılaştırmalı olarak sunulur ve Halîfe'nin bazı konulara dair vurgularının azlığı veya çokluğu üzerinden birtakım değerlendirmelere gidilir. Örneğin Halîfe, İslâm öncesi, peygamberliğin başlangıcı ve Mekke dönemi vahiyleri, Medine'de mucizeler, delâil, Hz. Peygamber'in karakteri gibi siyasi olmayan olaylara dair ya çok az bilgi verir ya da hiç vermez (s. 197-8, 200, 200-1). Daha ziyade Hz. Peygamber'in hayatının

kronolojik ve siyasi yönüne yoğunlaşır (s. 201). Eser toplum bağlamında Medine toplumunun kuruluşu, hukuk ve yönetim ile vergi meselelerine değinir (s. 203). Açık siyasi ve idari olgulara yönelik vurgu *Tārīh*'in karakteristik bir özelliğidir ve kitap diğer tarih eserlerinde olduğu gibi kültürel gelişmeleri, ihanetleri, entrikaları, kabile çekişmelerini ve şahsi anekdotları fazlaca içermez (s. 208, krş. s. 219). Bunun nedeni *Tārīh*'in İslâm toplumundaki şahısların hayatlarının tarihi değil, merkezi siyasi bir kurum olan hilafetle temsil edilen bir varlık olarak toplumun bir tarihi olmasıdır (s. 223). Halife'nin fetih rivayetlerinin diğer tarihçilerden temel farkı, onların görece kısalığı ve genelde fethin ne zaman, nerede ve nasıl gerçekleştiğine, komutanların ve fetihlere katılan kişilerin adlarına odaklanmasıdır (s. 218). Halife'nin bir muhaddis olarak özel ilgileriye erken fetihlerde esir edilen, kendileri ya da nesilleri ileride önemli muhaddisler olacak ve çoğu Basralı ya da Irak'ın diğer yerlerinden olan 25 isimde görülebilir. Bu durum onun fethedilen yerlerdeki insanlar hakkında en önemli olduğunu düşündüğü şeyin İslâm toplumu ve özelde de aktif olduğu ilmî alanlar üzerinde etkisi bulunanlar olduğunu gösterir (s. 221). Yazara göre Halife'nin liderlik ve fitnelere dair anlatısı Hulefâ-i Râşidîn'in sıralaması, sahâbenin adaleti ve toplumsal birliğin önemi gibi konularda birçok erken hadis bilgininin aldığı pozisyonla benzeşir (s. 225).

Halife diğer tarihçilerin aksine Hz. Osman'ın suikastı hakkındaki anlatılarda Basralılara dayanır (s. 228-9). Hz. Osman'ı eleştiren haberler içermeyen eserde onun hilafetinin altı senesi iyi, altı senesi kötü olmak üzere ikiye ayrılmaz. İnsanların muhalefetinden bahsettiği hicri 33'e kadar iç tartışmalara da atıf yoktur (s. 229). Halife'nin Osman'ın suikastına dair 47 rivayeti doğrudan naklettiği kimselerin neredeyse tamamı Basralıdır (s. 229-230). Bu seçim, anlatısını Seyf b. Ömer ve Vâkıdî'ye dayandıran Taberî'den farklıdır (s. 230). Halife'nin Hz. Osman'ın adaletine, haksız yere öldürülen halife olarak rolüne, onun öldürülmesinin fitnenin başlangıcı oluşuna, isyancıların haksızlığına, sahâbenin masumluğuna dair vurguları 3./9. asır muhaddislerinin kanaatleriyle uyumludur (s. 236). Belâzürî ve Taberî'nin aksine Halife'nin Cemel Savaşı'nı aktardığı isimler (s. 239) de güvenilir Basralı râvileridir. Bu durum erken hicri 3. asırda alternatif rivayetlerin varlığını gösterir (s. 238). Yazar Halife'nin Sıffin Savaşı'na dair tutumunun erken Sünnî muhaddislerin "İçtihat üzere savaştılar, Müslüman olarak öldüler" şeklindeki kanaatleriyle uyumunu vurgular (s. 244). Emevîler dönemi olaylarını hilafetin Muâviye'ye geçmesi, Yezîd'in veliaht olarak tayini, Kerbela, Harre, İkinci Fitne, İbnü'l-Eş'as isyanı ve Abbâsî devrimi meseleleri üzerinden işler (s. 250 vd.). Yazar Halife'nin diğer olaylardan daha ayrıntılı olarak 27 rivayetle işlediği bu başarısız isyana ilgisinin dikkat çekici olduğunu ve bunun Halife tarafından sadece kâri değil âlim olarak görülen İraklı kurranın da isyana katılmasından kaynaklanmış olabileceğini söyler (s. 266). Halife bu isyanı açıkça değerlendirmese de kurranın isyanı, Haccâc'ın zalim tutumu ve pek çok önemli ismin infazı en azından bu isyanı meşru gördüğünü gösterir (s. 267-8, krş. s. 268). Emevîlerin düşüşünü Belâzürî dinî ve ahlaki çöküşe, Taberî şahsi ihtiraslar ve kabile çekişmesine bağlarken, Halife bunların yanı sıra düşüşü daha genel bir süreçle açıklar: (1-) Halifelere yönelik isyanların artması, (2-) doğudaki başarısızlıkla sonuçlanan savaşlar, (3-) Emevîler

içerisindeki çekişmeler (s. 270). Halife, Abbâsîlerin resmî ideolojisini benimsemese de onların siyasi otoritesini kabul etmiş görünür, örneğin onları “müminlerin emiri” olarak anar (s. 277). *Târîh*'in Bakî edisyonunda mihne tabiri kullanılmaz, çünkü kitap ona nakledildiğinde Me'mûn'un politikası sürmektedir. Ancak kitabı 238'de alan Tüsterî'nin edisyonunda bu kavram vardır. Bu durum Halife'nin *Târîh*'te siyaset ve yönetim lehine itikadi meselelerden genellikle uzak durma tavrıyla uyumludur (s. 278). Yazar, Halife'nin liderlik teması etrafındaki yaklaşımlarını on noktada özetler (s. 279 vd.). Kitap etraflı bir değerlendirme ve sonuç kısmıyla son bulur (s. 283 vd.). Yazar Halife'nin eserini öncelikle tarihî bilgiye dair rivayet merkezli yaklaşımlarını ve İslâm toplumunun tarihine dair görüşlerini paylaştığı muhaddisler için İslâm tarihinin eleştirel bir kronolojik el kitabı olarak derlediği kanaatindedir (s. 284).

Kitabın kaynak kullanımı genellikle üst düzeydedir. Yazar hem Batı'da erken İslâm tarih yazıcılığı bağlamında yazılan metinlerin tezlerini daha ileri taşımış veya revize etmiş hem de klasik metinleri işlevsel olarak kullanmıştır. Bunun bir iki küçük istisnasına Ahmed b. Hanbelî'nin erken kaynaklarda bulunan “Zayıf hadis bana re'ydten daha sevimlidir” şeklindeki sözünü Sehâvî'den nakli (s. 81, dp. 80) ve “Abdullah b. Ahmed'in babasından naklettiği *Fezâilü Osman*” adlı bir kitaptan bahsetmesi (s. 236) örnek verilebilir. Eserle doğrudan ilgili olsa da yazar tarafından görülmeyen çalışmalara ise Hayrettin Yücesoy'un *Messianic Beliefs and Imperial Politics in Medieval Islam: The 'Abbâsîd Caliphate in the Early Ninth Century* (Columbia: The University of South Carolina Press, 2009), Murtaza el-Askerî'nin *Abdullah b. Sebe ve esâtîru uhrâ* (I-III, Beyrut: Dâru'z-Zehrâ, 1983) adlı eserleri ile Halife b. Hayyât'ın Ekrem Ziya el-Ömerî tarafından klasik kaynaklardan derlenen rivayetlerini içeren *Müsned*'i (Beyrut: eş-Şeriketü'l-Müttehîde, 1985/1405) örnek verilebilir.

Kitapta bazı isim ve nisbelerin okunuşunda da hatalar söz konusudur. Nitekim al-Ushnânî “al-Ashnânî” (s. 17), Maslama b. Makhlad “Maslama b. Mukhallad” (s. 32, 33). ‘Abdallâh b. al-Zubayr “‘Abdallâh b. al-Zabîr” (s. 34), al-Fazârî “al-Fazâzî” (s. 42), al-Ḥarrânî “al-Ḥurânî” (s. 51), Moghulṭây b. Qilij “Mughalṭây b. Qalij” (s. 59), ‘Amr b. al-Munakhkhal “‘Amr b. al-Mankhal” (s. 121), Abū Quṭāfa “Abū Qaṭāfa” (s. 181, dp. 55), ‘Amîra b. Yathribî “‘Umayra b. Yathribî” (s. 191) şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca s. 272, dp. 218'de Abū Bilâl [Mirdâs b. Udayya] olarak kaydedilen zat Mirdâs b. Hudayr olmalıdır. s. 247'de “Yahyâ b. Arqam” olarak kaydedilen ve tahkikte de hatalı olarak yer alan isim ise Yahya b. Âdem'dir. Yazarın kavram düzeyinde ciddi bir hatası tespit edilememişse de “yüktebu hadîsuhu” ifadesinin “his *hadîths* are written down” şeklinde karşılanması (s. 120) kavramı tam olarak ifade etmemektedir. Çünkü burada kastedilen rivayetin i'tibâr için yazılabileceğidir.

Kitap bir bütün olarak Halife'nin *Târîh*'ini erken dönem tarih yazıcılığı bağlamında bir yere yerleştirmek ve içerdiği öğeler bakımından farklı temalar bağlamında çözümlemek açısından başarılıdır. Mevcut hâliyle eserin hem erken İslâm tarih yazımına katkı vereceği hem de eser-şahıs merkezli çalışmalara örneklik teşkil edeceği söylenebilir.